

VAN KAR NAAR KAMP

Ons soort mensen

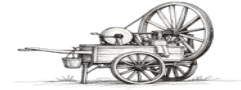
“Zeg nu niet: dit zijn maar Lombokkers”

Een familiegeschiedenis uit Drenthe

De levensloop van Jacob Wolters laat zien hoe zijn voorouders - scharenslijpers in Drenthe – hun intrede deden in de samenleving. Maar zodra de familie zich per woonwagen gaat verplaatsen, slaat het beeld om. In 1918 komt zelfs een aparte Woonwagenwet. Deze achterstelling werd in 1996 wetenschappelijk onderbouwd. Door genealogie te verbinden aan beleidsgeschiedenis krijgt deze woonwagenkwesitie een menselijk gezicht, met herkenbare parallellen met de toeslagenaffaire.

Gradeke Bakker

Famillement Assen 2026 “Ons soort mensen”

Inhoudsopgave

Proloog

In memoriam Jacob Wolters

Onderzoeksvragen

Onderzoek en bronnen

I. Van kar naar kamp (1760–1900)

1. Stamvader in het Bourtangere moeras
 2. Familie mee op reis
 3. Tiesings verhalen & observaties
 4. De slijpkarcultuur: handel, netwerken en reputatie
 5. Einde van een cultuur
 6. De clan wordt een karavaan
-

II. Beleidsmatige uitsluiting (1870–1940)

7. Armenwet en stigma
 8. Gemeentelijke dubbele agenda
 9. 1918: De Woonwagenwet minderheidsvorming
 10. Trouwen
 11. 1900 – 1920 Gemeente Emmen
 12. Jaren '20: men noemde hen Lombokkers
 13. Jaren '30: moeilijke jaren
 14. Woonwagenarmoede
 15. Twee werkelijkheden
 16. Kosten armenzorg woonwagenbewoners
 17. Niet alle armen zijn gelijk
-

III. Storm op storm (1940–1949)

14. Oorlog, registratie en trekverbod
 15. 1944: Angst na de razzia's
 16. Kosten armenzorg
 17. Wederopbouw
 18. Gemeentelijke verwaarlozing
 19. 1948: Frits Hendriks spreekt
 20. 21 juli 1948 – De windhoos in Emmen
 21. “Hier moet geholpen worden”
 22. Tot slot
-

Nawoord

Over de auteur

Proloog

Onderzoek woonwagenkamp – 4 juli 1952

Er zijn grote zorgen over de woonwagenkampen in Drenthe. De provincie laat daarom een omvangrijk gezondheidsonderzoek uitvoeren. Het opbouwteam bezoekt ook het woonwagenkamp in Emmen — in de volksmond: Lombok.

Het terrein doet, zo staat letterlijk in het verslag, “concentratieachtig” aan, met prikkeldraad eromheen. Binnen het kamp bestaan rangorden: hoe lang een familie heeft gereisd, rijk en arm, en de familienaam. Informanten geven aan dat de naam Wolters bovenaan staat.

De onderwijzeres van de kampschool wordt om haar bevindingen gevraagd. Zij verklaart dat er op dat moment geen duidelijke leiding is. Maar, zegt zij:

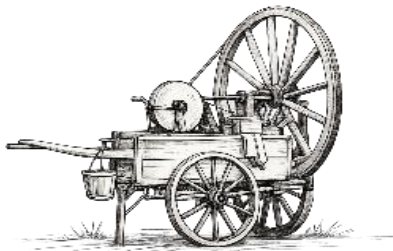
“Jaren geleden, toen de oude Wolters nog leefde, was hij een invloedrijke figuur. Hij had veel kinderen en kleinkinderen. Toen hij begraven werd, is dat een grote gebeurtenis geworden.”

Dossier Opbouwwerk 1950–1952 Assen.

In memoriam

Jacob Wolters – ‘Ome Job’

18 november 1875 – 13 september 1949

Jezus zei: wie in Mij gelooft, zal leven, ook al is hij gestorven.¹

Onderzoeksvragen

Een directe aanleiding was het artikel “Hier moet geholpen worden” uit de Emmer Courant van 1948 n.a.v. de windhoos uit juli 1948. Hierop volgden meerdere ontdekkingen, waarop onderstaande onderzoeksvragen werden gebaseerd:

1. Hoe werkte overheidsbeleid ten aanzien van woonwagenbewoners door binnen één familie over meerdere generaties?
2. Wat was hun cultuur en kan ik de familie genealogisch verbinden met geschreven bronnen zoals *Tiesing*, *Dijkstra* en de *Emmer Courant*?

Onderzoek en bronnen

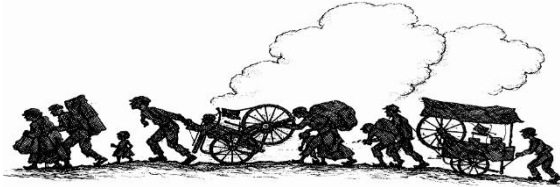
Dit onderzoek is gebaseerd op gegevens uit de burgerlijke stand, notariële akten, woonwagenvergunningen (Archief Overijssel), krantenartikelen, tijdschriften o.a. de historische vereniging Beilen, gemeenteraadsverslagen, archief Assen opbouwwerk en het wetenschappelijk werk van Annemarie Cottaar. Verhalende passages zijn gebaseerd op gedocumenteerde gebeurtenissen.

¹ Graf van Jacob Wolters', *Online-Begraafplaatsen*, www.online-begraafplaatsen.nl, geraadpleegd op 28 maart 2026.

1760 – 1870: groep in opkomst

Van kar naar karavaan

Op 21 juli 1948 voltrekt zich een drama in Emmen. Rond 14:00 uur trekt een storm over het gebied. Bomen breken als luciferhoutjes, maar het kamp wordt door een windhoos het hardst getroffen. De woonwagens worden door de lucht geslingerd. Onder de getroffen zijn o.a. Jannes Wolters, Hendrik Wolters en Jacob Wolters, bijgenaamd "Ome Job". Hij blijkt ook mijn verre oom, geboren in Noordbarge. Zijn afkomst voert terug naar de wereld waar veenontginning volop aan de gang is. Gaandeweg stuitte ik op een structurele misstand die opvallende overeenkomsten vertoont met wat wij nu kennen als de toeslagenaffaire. Om dit beter te begrijpen gaan we eerst terug in de tijd.

1874 Borger: Reuring in 't dörp!

"Roodhuid, roodhuid!" schreeuwt de dorpsjeugd de kinderen na. De clan trok eerst naar de brink, de kinderen hebben een bruine kleur vanwege het buitenleven. Vaak op blote voeten. En opvallend is ook wat de dorpsbewoners opvalt: ze worden zelden ziek. Zij leren snel omdat ze worden meegenomen in de handel en wandel van hun ouders. Als vader Jozef de slijpkar pakt en de vonken eraf laat spatten, staat de dorpsjeugd geboeid te kijken! Een nomadenstam die rondtrekt: "Dat zet 't dörp op stelten."

Zo kan een dag van Job er heel goed uit hebben gezien toen hij kind was. Omdat schrijver Tiesing de scharenslijpers met oog voor detail beschreef, kom ik veel te weten.

Harm Tiesing

Harm Tiesing (1853–1936) was een Drentse schrijver die het volksleven van zijn tijd vastlegde. In zijn werk duiken geregeld scharenslijpers op: rondreizende ambachtslieden met hun slijpkar, die van dorp tot dorp trokken binnen Drenthe. Uit de vele kranten- en tijdschriftartikelen kon ik een beeld vormen. Als de laatste Machiel overlijdt (1925) schrijft hij: *"De laatste van een roemrucht clan"*. Tiesing heeft hem de laatste vragen kunnen stellen. Dit alles geeft een unieke inkijk op de familie Wolters – Hendriks, want hij noemt namen die ik aan de genealogie van Job, de hoofdpersoon, kan koppelen. Bij nader onderzoek van latere akten valt nog een bijzondere samenloop op. Bij de geboorten van zoon Martinus (1913) en dochter Johanna (1916) van Job, beiden geboren in een woonwagen in Drouwenerveen, treedt Hendrik Tiesing op als comparant en klerk te Borger. Op basis van naam, leeftijd, woonplaats en periode is het aannemelijk dat het hier gaat om de zoon van historicus Harm Tiesing

Stamvader in Hollands wilde oosten

Er was eens een Duitse soldaat die de militaire dienstplicht ontvluchtte: Frederik Wolters. Hij trok diep in de Drentse venen. Het was Jobs stamvader (1730–1810), die werd geduid als 'vreemdeling' of 'soldaat'. Voor Frederik en zus Hendrina, die een Hendriks trouwt, een prima plek om te schuilen, wonen en zich te verplaatsen.

Familie mee

Opa Machiel Wolters werd op 16-2-1780 in Veendam geboren. Hij komt daar te wonen aan het Westerdiep en moet de opbloeiende turfvaart hebben gezien. En zal zelfs getuige zijn van de veenkoloniale zeevaart. Hieruit ontstaat ook de wilde vaart: men reist door met een tweede handel. Tevens ontstond een nieuw verschijnsel: de hele familie wordt meegenomen. Zelfs met de turfschippers die over de wereld overzee gaan.

Tiesings verhalen en observaties

Tiesing schreef over de neven Michiel Hendriks en Michiel Wolters. Zij namen ook hun familie mee en waren bij naam bekend bij

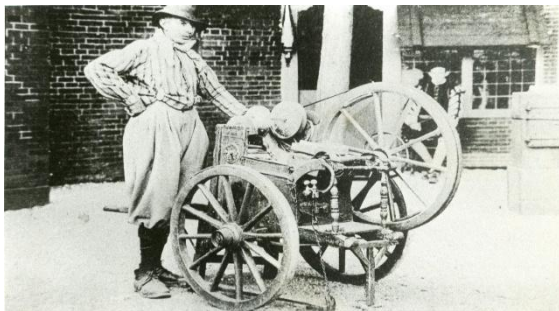

de boeren. Ze konden vaak op een warm onthaal rekenen. Hun kinderen – mannen met namen als Jozef, Doede en Frits – waren stevige gebruide kerels, aldus Tiesing. Dat rondtrekkende groepen ook spanningen opriepen, ontdek ik uit een politierapport.

1864 Noord Barger: Burgemeester in Emmen verzoekt opsporing!!

“Gezocht, gezocht! Een zekere Frits of Frederik Wolters. De vrouw van Hendrik, Willemina uit Noord Barge heeft heimelijk het huis verlaten. En alles: man, kinderen achtergelaten. Men vermoedt dat ze via Hamburg naar Amerika zijn gegaan. Frits is scharenslijper, bruin haar, loopt rechtop, gestalte slank. Onze burgemeester verzoekt opsporing en bericht.”

Deze aangepaste tekst, met achternamen weggelaten van de ‘slachtoffers’ heeft zich werkelijk in Noordbarge voortgedaan. Het ligt voor de hand dat dit soort voorvallen later de verhalen voedden die Tiesing schreef. En Willemina? Die heeft nooit Amerika bereikt. Maar nadien wel een zoon gekregen.

Een scharenslijper uiterlijk zoals door Tiesing beschreven. Archief Emmen. De slijpwagen werd “Kaar” genoemd volgens Tiesing. Het kwam in de handel niet voor, het moest speciaal gemaakt worden. In 1921 kostten dit 40 gulden.

Zulke slijpwagens kwamen in den handel niet voor, en op onze vraag waar zij dan verkregen werden, was het antwoord: „Bij den rijtuigmaker Roelof de Boer te Assen, die maakt ze voor ons en is er voor bekend dat hij goede karen maakt. Wij hebben dien de Boer niet gekend en van zijne rijtuigmakerij niet gehoord, maar geloofden toch den man op zijne verklaring. Andere adressen van zulke „karen” wist hij ons niet op te geven. De kosten van zoo'n nieuw voertuig zouden in den goeden ouden tijd ongeveer f40 hebben bedragen. Er zijn nu al aanmerkelijk gewijzigde slijpkarren in gebruik.

De clan breidt uit: Scholtens

Kleinzoon Johannes Scholtens met vrouw Trijntje van der Molen.

1813, Veendam. Het waren roerige jaren. De schepen lagen aan de ketting, de handel stakte. Europa werd meegesleurd in de napoleontische oorlogen; legers trokken door het land en jonge mannen werden opgeroepen. Ook Daniel Jochems Scholtens, 2^e generatie scharenslijper aan het Oosterdiep 130 te Veendam, ontquam daar niet aan. Een sterke, slimme man, lengte ca. 1.73, bruine ogen, grote neus. Hij vertrok als dienstplichtige – flankeur: een elite soldaat – naar Cherbourg, duizend kilometer van huis. Als zoon Jacob wordt geboren, is hij afwezig. Hij zou terugkeren, maar gewond en getekend door de strijd. Er volgden geen kinderen meer. Zoon Jacob is 14 jaar als hij wees wordt. Hij zal zich in 1849 officieel toevoegen bij de clan door met Jennemie, dochter van Machiel Wolters, te trouwen in Borger. Ze wettigen 4 kinderen. In 1853 komt hij in krant te staan vanwege moedig gedrag omdat hij een kind uit de vaart heeft gered in Hoogeveen. Verdere namen uit de huwelijken van hun kinderen: Keizer, Gerlach, Scholten. In 1872 overlijdt Jacob in Noordbarge, 60 jaar oud “aan boord van zijn schip” staat in de overlijdensakte.

Hoogeveen 1927 . De Hoogeveense scharenslijper J.Scholten . Al meer dan twintig jaar maakt hij messen ,scharen en andere knip en snijgereedschap scherp. Op de foto is Scholten volop in actie.

Aankomst in het dorp

Wanneer de scharenslippers met hun gezinnen het dorp naderden, begaven zij zich richting de brink – het hart van het dorp. Het oudste kind was al vooruit gestuurd voor een kannetje water. De bewoners verzamelden zich voor nieuws uit de andere dorpen.

De vrouwen & ruilhandel

Er was een taakverdeling tussen man en vrouw. Zodra de koffie was gedronken, ging hij goed gekleed de boer op en sprak dan het liefst met de man des huizes. Ondertussen boden de vrouwen de boerin hun koopwaar aan: katoenen stoffen, spelden, naalden, zakdoeken, Haarlemmerolie of Berenburgkruiden voor kwaaltjes. Als er geen geld was, werd er geruild voor spek, worst of een mandje aardappelen. Ook werd naar een slaapplek gevraagd.

Naar het volgende dorp

Na één of twee dagen reisden ze verder, te voet met de kar. Een afstand van drie uur lopen naar het volgende dorp. De kar was gevuld met slijpgereedschap en huisraad. Volgens Tiesings verhalen ontstaat er voor mij een beeld: zus Grietje zal de beugelmand met koopwaar moeten dragen. En Job mocht vast als 9^e kind op de slijpkar zitten.

Voorouders Job Wolters

Vader: Jozef Machiels Wolters (21-12-1830 Odoorn, Drenthe -1890, ziekenhuis Groningen). Getrouwd in Borger, Drenthe 5-2-1855.

Opa: Machiel Friedrich Wolters (16-2-1779 Veendam, Groningen-16-12-1844 Bonnerveen 134, Gieten Drenthe)

Oma: Anna Marie Josephs Basting (1786 - 10-2-1846 Assen Drenthe)

Stamvader Friedrich Machiel Wolters 1730-1810. Anna Maria Doedens (1734-1814)

Moeder Lammechien Gerrits Artel (8-7-1836, Bonnen Gieten-1914, Borger Drenthe)

opa: Gerrit Artel (1-5-1795 Almelo-1-5-1868 Exlo Odoorn Drenthe)

oma: Frederica Hendriks (Beilen 20-12-1807 - 16-12-1882 Noord, Hoogeveen)

pen. Na de invoering der boterfabrieken viel dat niet meer voor.
Een bekende „landlooper” in Drenthe was de oude Gerrit Artel, als de Botten-Gerrit aangewezen. Zijne vrouw Frederika was voor de bijgeloovigen een goed kaartlegster. Gerrit is in 1865 te Exloo overleden, Frederika in 1882 te Hoogeveen.
Een ander bekende was zekere Willem

Volgens Tiesing: Opa Gerrit Artel werd Botten-Gerrit genoemd want hij verzamelde op de boerderijen beenderen en voden. En zijn oma Frederica Hendriks voorspelde de toekomst met kaarten als bijverdienste. Aan de boerenknechten verkocht opa Michiel Wolters ‘het enige echte scheermes’ – vroeger de Johannes Barber - een statussymbool. Daarbij vertelde hij dat zelfs de gouverneur zijn mes had ingeruild voor één zoals hij verkocht.

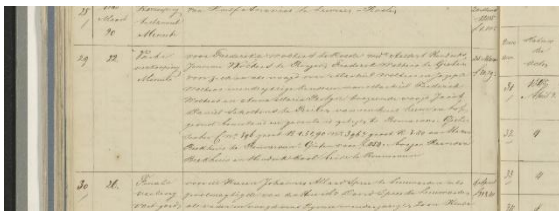
Moei en ome komen naar het moeras

In de winter trokken ze zich terug in de venen van Oost-Drenthe. Daar waren de hutten groter, voldoende aardappelen en turf. De moeraskinderen stonden al op de uitkijk. Ze noemden hen 'moei' en 'ome'. Hun vaders hadden baggerlaarzen aan want de dijken waren overstromd. De hekken van het groenland werden over de overspoelde gaten op de dijk gelegd. Eerst de slijpwagens erover, daarna de vrouwen op de rug van de mannen. Hierna de zingende dochters. Tot slot werd overlegd wie welke hut kreeg. Uit de akten die ik onderzocht heb, blijkt dat de vaste plek niet Veendam maar Bonnerveen in Gieten was, wanneer de familie niet reist.

1844 Bonnerveen: vader Joseph vertelt

"Ik moest nog 14 jaar worden, die week werd ik een man. Op deze koude middag op 16 december overleed mijn vader, de oude Machiel, 64 jaar.

Plotseling, voor het huis van Klaas Niklaas in Gieten. Buur Hendrik Mulder deed twee dagen later aangifte. Hierop zouden vele familieleden naar ons komen. In latere verhalen was de snelheid en de getallen van wel 50 tot 80 zwervenden wat enorme indruk maakte op de dorpsbewoners. De jaren hierna trok aardappelziekte binnen. Het werden magere jaren alsof ook het veen in rouw ging."

Notarisakte 1845 H.H. van Lier nr. 29

Het einde van een cultuur

Tegen het einde van de 19e eeuw schaften de kinderen van de oude geslachten woonwagens aan. Daarnaast werden ze meer ingezet bij het oogsten van aardappels of ander boerderijwerk, waar ze vanwege hun werklust werden gewaardeerd, aldus Tiesing. Geografisch daalt de familie af naar Drenthe.

In vele akten na deze tijd komt Noordbarge en Emmen naar voren.

De clan breidt uit: Bakker

Mijn overgrootvader Lammert Bakker, stoelenmatter, trouwde met Jobs oudere zus Grietje Wolters. Door deel uit te maken van de clan werd hij een vagebond. Die term, vroeger gangbaar, klinkt vandaag gedateerd, maar werd destijds gebruikt voor wie buiten de gevestigde leven stond. Los van kerk en staat. Ook het trouwen gebeurde onder de eikenboom. Tiesing die het dorpsleven scherp observeerde, vatte het kort samen: "Eenmaal een vagebond, dan bleef je een vagebond."

Sommige kinderen van Lammert en Grietje bleven in Emmen en trouwden. En zo werd de gemeenschap 10 september 1915 wettelijk bevestigd: Jan Oosting trouwt Trijntje Bakker, Willem Scholtens met Sjaak Bakker en Willem Bakker trouwt met Rolina Hendriks. De clan groeide voort, verbonden door familiebanden en het leven op de weg.

Zus Grietje Wolters geboren in Drouwenerveen en zwager Lammert Bakker. ca. 1900.

1870 – 1940 uitsluiting

Van kar naar kamp

Tegen het einde van de 19e eeuw veranderde niet alleen de leefwijze van de familie, maar ook de manier waarop de overheid naar hen keek. Bij zus Grietje vond ik de eerste woonwagenregistratie (1890) in deze familie. Door de intrede van de woonwagen ontstond afstand tot de bevolking. Immers, er hoefde geen slaapplek meer gevraagd te worden bij de boerderijen. Het is de vraag hoe dit voor de familie uitpakte.

Uitgeverij Warner Ten Cate, ca. Emmen 1918–1925.

Armenwet en stigma

Historicus Cottaar plaatst hierbij belangrijke kanttekeningen. Zij geeft aan dat de ambulante leefwijze een stigma van armlastig met zich meebracht. Maar door de woonwagens werden zij zichtbaar. En dus makkelijker om een categoriaal, stigmatiserend beleid op hen toe te passen. Als na 1870 de armenwet gaat wijzigen en gemeenten financieel verantwoordelijk worden, gaan deze actief tegenwerken.

Annemarie Cottaar (1955 – 2021)

In 1996 promoveerde zij op het proefschrift *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners* (1870–1945), over groepsvorming en overheidsbeleid. Door haar onderzoeksfeiten met menselijke verhalen te verbinden, heeft ze de geschiedenis én hun waarden en tradities erkend. Haar tentoonstellingen trokken vele woonwagenbewoners — “busladingen” — naar musea, wat getuigt van haar vermogen om deze onderwerpen tot leven te brengen voor een breed publiek.

Gemeentelijke dubbele agenda

De gemeenten maakten zich zorgen. De openbare orde zou in gevaar komen met paarden die zomaar gras gingen stropen. En het schooien van eten, of de criminaliteit werd aan deze groep toegeschreven. Cottaar ontdekt dat gemeenten zigeuners wel doogden, omdat in geval van armlastigheid niet op hun beurs vielen. Daarmee is de angst voor de armenkas doorslaggevend geweest in het werend beleid naar woonwagenbewoners. Toch bood artikel 4 van de grondwet bescherming: vrij om een standplaats te kiezen. Gemeenten gingen naarstig op zoek naar andere middelen.

Er was een politieke beweging gaande: de verheffing van de lagere klassen. Armoede moest verdwijnen door beschaving, arbeidsethos en huisvesting. Zo kwam de leerplichtwet van 1900, de woningwet van 1901 en de wet tot voorzieningen tegen besmettelijke ziekten.

Ineens hadden gemeenten hun middel gevonden. Woonwagenbewoners waren geen gevaar meer voor de openbare orde. Maar ze leefden nu in strijd met deze nieuwe wetten. Cottaar noemt dit het beschavingsoffensief: een woonwagenwet vanuit zogenaamde goede bedoelingen.

1918: De Woonwagenwet: minderheidsvorming

Gemeenten stuurden het aan op wetten. En die kwam in 1918. Cottaar noemt deze woonwagenwet van 1918 zelfs een cruciale stap in minderheidsvorming. Dit was vooral 'hoe' gemeenten deze wet toepasten. Goede locaties hadden een aanzuigende werking. Dit wilden de gemeenten voorkomen door woonwagens op een afgelegen plekken te plaatsen: naast de begraafplaats, op de vuilnisbelt, buiten de poorten of zoals in Emmen: buiten het dorp op een heideperceel.

Trouwen

Tegen deze achtergrond van veranderend beleid ging het persoonlijke leven van Job verder. Ome Job trouwde Johanna Hindriks op 12 april 1904. De akte suggereert dat Job niet geïsoleerd stond van de dorpsgemeenschap. Want hun getuigen bestonden uit een kastelein, smid, bakker en koopman uit Emmen. Daarnaast reisde hij ook met de woonwagen. Allen kinderen worden in een woonwagen geboren: Emmen, Borger, Vlagtwedde, Assen en Gieten. In 1911 overleed dochtertje Hendrikje in Holte Stadskanaal. Het meisje werd 14 maanden.

1900–1920: gemeente Emmen

Regio Emmer was maar een weinig verheffende wereld. Job moest vooral groeiende armoede hebben gezien. De omringende veengebieden waren geëxplodeerd met slecht betaalde turfarbeiders. Het is aannemelijk dat de mobiele leefwijze voor kansen voor andere vormen van werk.

De clan breidt uit: kinderen Job

Job / broer Jacobus met de slijpwagen

Lammechien Wolters: 25 mei 1901 in Ter Apelkanaal te Vlagtwedde (in zijne woonwagen). Overleden 20-3-1960 Emmen. Gehuwd in Emmen op 8-11-1922 met: Machiel Wolters

Willem Wolters: 12 september 1903 te Borger. Getrouwd in Vlagtwedde op 31-3-1928 met Jitske Hendriks.

Jozef Wolters: 30 maart 1907 te Emmen. Getrouwd in Emmen op 17-8-1929 met Maartje van der Veen.

Hendrikje Wolters: 1-11-1909 te Assen, Loonerstraat. Overleden 13-1-1911 Holte Onstwedde Groningen.

Hindrikje Wolters: 26 januari 1912 te Gieten. Gehuwd in Emmen op 3-2-1934 met: Jozeph Wolters

Martinus Wolters: 1 november 1913 te Borger. Gehuwd in Assen op 24-8-1938 met: Anna Margretha Machiel

Johanna Wolters: 7 november 1916 in Drouwenerven. Gehuwd in Hoozeveeën op Machiel Wolters: 2 juni 1923 te Assen 3-9-1938 met: Berend Kremers

Hendrik Wolters: 19 december 1919 te Emmen. Gehuwd in Westerbork op 22-8-1944 met: Anna Maria Spijkerman

Jaren '20 : men noemde hen Lombokkers

Het woonwagenkamp in Emmen kreeg in deze jaren de naam Lombok toebedeeld. Want dit woord lees ik vanaf 1924 vanuit de kranten terug. En gekoppeld aan iets negatiefs: de mensen geloofden in hekserij of gaven zomaar hun kinderen weg. Al werd dit laatste overigens in de kranten wel gerectificeerd.

Rond 1927 kwamen de eerste voorzieningen in Emmen. Mogelijk laat vanwege begrotingstekorten? En gemeentelieden vonden het geen mooie entree voor Emmen, lees ik terug uit de gemeentevergaderingen. Mede daarom werden de woonwagens verder naar achter werden verplaatst met een eenvoudige afrastering. Dan komen o.a. 4 beerputten, een waterput en een eenvoudige paardenstal.

meester in Den Haag toch nog een speciale roeping zal weten te bedingen, wel-ke ruimer is dan de boven weergegevene.

Moeder Bakker †.

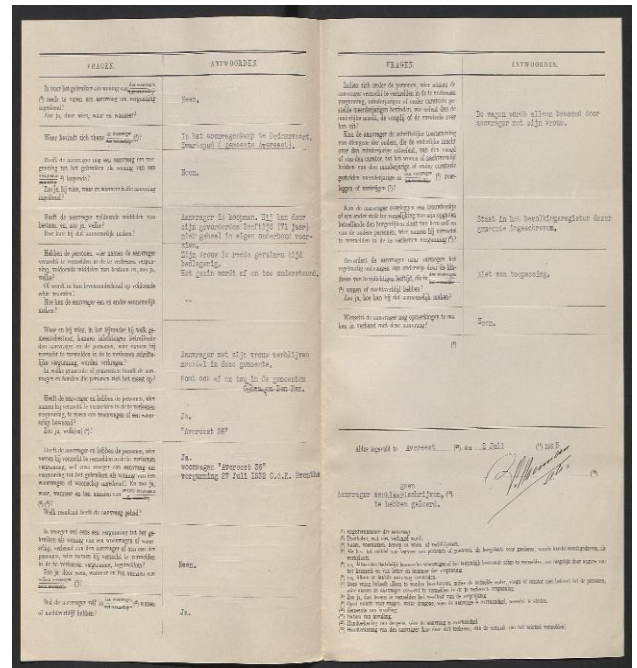
In het woonwagenkamp alhier overleed Woensdag 11. op hoogen leeftijd moeder-je Bakker, die haar domicilie had in Avereest. Zij nam in onze geciviliseerde samenleving een bijzondere plaats in, daar zij de „stammoeder“ kan worden geacht van zoo ongeveer alle woonwagen-gezinnen, welke hier tot in verren omtrek rond trekken. Men moet dit volkje een beetje kennen om te beseffen, hoe klein vaak de hartjes zijn van deze menschen met groote en brutale monden. Toen ik nog tegen- over het Zwarte Pad woonde en ik op be- paalde momenten de hevige concentratie van woonwagens in ons kamp opmerkte, wist ik al, wat er aan de hand was. Het was dan nl. weer n i e t g o e d met moe- der Bakker, die de laatste jaren gesukkeld heeft en nu en dan haar einde dicht leek te hebben genaderd. Met haar kinderen, schoonzons en -dochters, haar kleinkin- deren en dezer echtgenooten enz, enz, zou moeder Bakker een dorp hebben kunnen bevolken, indien . . . het dorp eenige aan- trekingskracht zou hebben gehad op deze in vrijheid dolende menschenkinde- ren. „Wie eenmaal op de baan is trekken ze er met geen paard meer van af!“ zoo luidt het axioma der zwervenden, die zich met deze constatering in hun lot schik- ken.

Moeder Bakker is niet meer. Als werd deze mare gedragen door onzichtbare aethergolven, zoo is ze verbred naar alle oorden des lands, vanwaar familie, vrien- den en kennissen zich opraken naar ons dorp om de overledene de laatste eere te bewijzen.

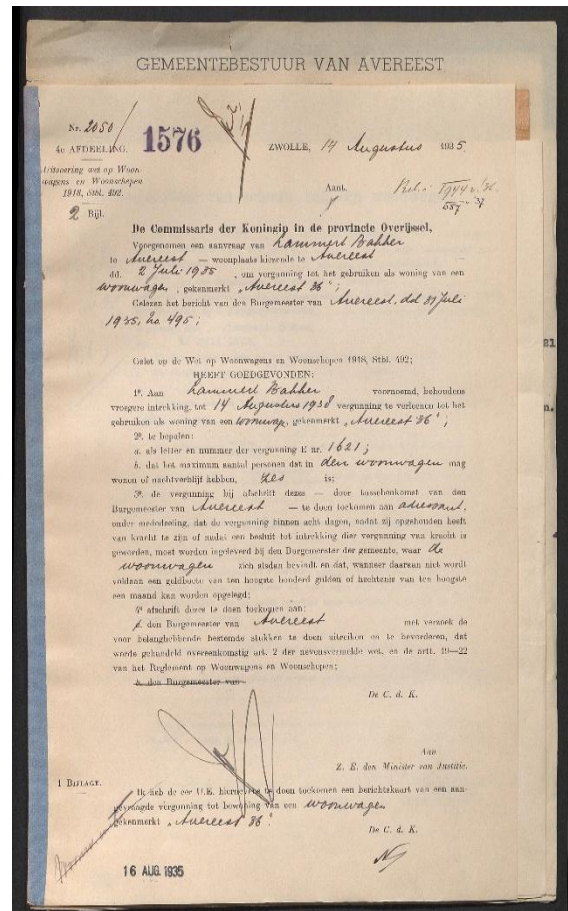
Zaterdagochtend om 8 uur heeft de uit- vaart plaats vanuit de S.-K. Kerk.

Hoeveel kost een werklooze?

Ik wil te dezer plaatse ook nog even terugkomen op de den laatste tijd nogal vaak gelanceerde meening, dat onze ge-
 Av. 8 tenberg
 Nm. 2 Av. 8
 Nm. 2 huis te 4
 Vm. 1 boerinne
 Laar", C Av. 8 wiet, Ma
 Nm. 5 pert", C
 Ons w intrde
 Eindhove is bepaal
 namiddag gens ges
 Ned. Her
 Door " Brasem" tingerveld
 Een viert artikelen, T. Bouwk J. Tleks.
 Wegens burg is te Chr. schoe hier R. Si

Archief Overijssel, woonwagenvergunning zwager Lammert Bakker en zus Grietje Wolters. In Drenthe zijn de vergunningen vernietigd. Deze familie daaft af naar Overijssel. De vergunning is een dossier en werd regelmatig doorgelicht. Mocht je je als bedelaar ontpoppen, dan moest je je woonwagen uit.

Jaren '30: De moeilijke jaren

Emmen was vanaf 1795 tot 1900 geëxplodeerd van 1280 naar 19425 inwoners.² Landelijk nam het aantal woonwagens toe, ondanks de opgeworpen drempels. Toch stond deze groei van woonwagens haaks op de bedoeling van de Woonwagenwet, die juist gericht was op beperking en ontmoediging.

1931 Noorden woord en beeld woonwagenkamp Emmen

Opvallend is vooral de toon waarop over hen (samenwonen in eengezinshuizen) werd gesproken. Ik lees zinnen in de krant (1934) als:

“Waar blijven de eischen van hygiëne, zedelijkheid, algemeene menschelijkheid? Waar blijven zelfrespect en verantwoordelijkheid van deze menschen?”

Armoede en leefomstandigheden werden niet primair gezien als gevolg van structurele woningnood of beleidskeuzes, maar als een kwestie van persoonlijke tekortkoming.

In deze periode heeft Emmen slechts 50 woonwagens. Gezien een geëxplodeerde bevolkinggroei, lopen de woonwagens procentueel zelfs terug in aantal.

Opvallend in deze periode is dat, ondanks de groeiende woningnood, nauwelijks werd ingezet of verbetering van woonwagenvoorzieningen. Ik lees het niet terug in kranten of getallen.

Wel heeft in 1940 Emmen een vloot van 101 scheepjes. “Over slechte woningen

gesproken... ga eens naar Emmen.”, schrijven kranten spottend en vinden Emmen “Een smet op de goede naam van Nederland.”

Zus Grietje, die inmiddels richting Dedemsvaart was gegaan, is te volgen via de archieven van Overijssel. Wanneer zij overlijdt, dan verkleint haar man Lammert Bakker de woonwagen. Maar de wagen wordt hierop afgekeurd. Ondanks dat hij alleen woont, moet de woonwagen 2 ruimten hebben. Daarop moest hij inwonen bij zoon Fedde Bakker. Blijkbaar mocht dit wel: een woonwagen die uitpuilt met vele kinderen. Maar deze woonwagen had wel 2 ruimten.

1935: Woonwagenarmoede

In 1935 daagde gemeente Emmen verschillende woonwagenbewoners voor het gerecht omdat zij niet betaalden. Daarom moesten zij het woonwagenkamp verlaten. De bewoners gaven aan dat hun inkomsten zo gering waren dat zij voor levensonderhoud al tekortkwamen. En voor werkverschaffing en crisissteun kwamen ze niet voor in aanmerking. De rechter besliste toch dat het geld via een deurwaarder verhaald moest worden. Maar wegsturen mocht dan niet. Ze namen een risico, want bij armlastigheid, stond je woonwagenvergunning op het spel. De archieven van Drenthe konden mij niet verder helpen hoe dit verder is afgelopen.

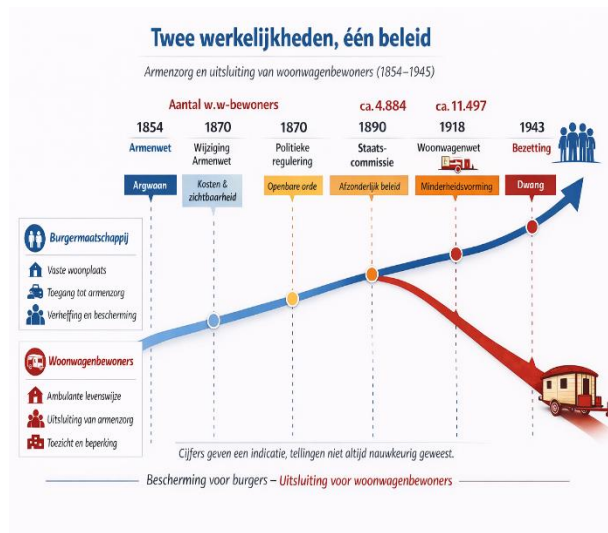
De woonwagenbewoners konden toen nog niet bevroeden dat deze juridische strijd slechts de vooravond was van een veel grotere ontwrichting.

² A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, p.42.

1934 woonwagenbewoners Emmen, tijdschrift het noorden in woord en beeld.

Niet alle armen waren gelijk

Deze eigengemaakte tijdlijn geeft een impressie hoe overheidsbeleid stap voor stap verschoof van argwaan naar actieve uitsluiting. Wat begon als openbare-orde-beleid, mondde uit in afzonderlijke wetgeving en gedwongen concentratie. De levensloop van Jacob Wolters speelt zich binnen deze opeenvolgende beleidslagen af en maakt zichtbaar hoe beleid concreet ingreep in het dagelijks leven van woonwagenbewoners.

Kosten armenzorg aan woonwagenbewoners

Cottaar: *“Tot aan de Tweede Wereldoorlog hebben de gemeenten zich vooral door angst laten leiden. Zowel vlak voor of vlak na de oorlog schreef het ministerie in interne notities dat gemeenten nauwelijks iets aan de armenzorg had gedaan voor woonwagenbewoners. Zelfs toen de concentratie*

op het budget op een aan aantal gemeenten ging drukken, vonden de rekening opvallend snel de weg naar de overheid. In de oorlog ging het niet om armenzorg, maar om de inrichting voor de opgelegde verzamelkampen.”³

Het is ook de Rooms Katholieke Vereniging voor Woonwaggen Liefdewerken die de armoede ziet en de noodklok bij de centrale overheid luid. Zij zagen het onrecht en uitten hun grote zorgen.

Veenhuizen armkolonien

Opvallend is dat ik de familie niet aantrof in de registers van Veenhuizen of Ommerschans, ondanks de geografische nabijheid. Dat suggereert dat zij niet werden opgenomen en daarbuiten bleven.

Mobilititeit vormde hun overlevingsstrategie: men trok door naar werk, bleef binnen het familieverband en bleef economisch actief. Tegelijkertijd speelde het woonplaatsbeginsel in de armenzorg een rol. Ondersteuning en plaatsing waren gekoppeld aan gemeentelijke verantwoordelijkheid. Bij rondtrekkende families kon daardoor onduidelijkheid ontstaan over welke gemeente financieel aansprakelijk was. Die bestuurlijke constructie kan hebben bijgedragen aan hun afwezigheid in instellingen als Veenhuizen.

Ja, er was algemene armoede. Maar:

- Niet iedereen werd geregistreerd als aparte categorie.
- Niet iedereen kreeg afzonderlijke wetgeving.
- Niet iedereen werd in kampen geconcentreerd.
- Niet iedereen werd bestuurlijk als probleemgroep benoemd.

Het verschil zat niet alleen in economische positie, maar in institutionele behandeling. Armoede in woonwaggen werd hier verbonden aan regulering, registratie en afzondering.

³ A. Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners*, p. 269.

1940 – 1948: sociale ontwrichting

Kamp Emmen: storm op storm

De situatie verslechterde verder tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze periode was een zeer angstige en onvoorspelbare tijd. De registratienummer van Jobs woonwagen was D1597. Er volgden meer registraties want ook de woonwagenkampen waren het mikpunt.

Oorlog, registratie en trekverbod

De bezetter vermoedde dat daar wel eens mensen kunnen schuilen die staatsgevaarlijk waren. Daarop volgden meer registraties: okt. 1941 de 'Wet op de rijdende en varende bevolking'. Jobs persoonlijke nummer werd PB 30644. Daarnaast betekende het voor woonwagenkamp Emmen soms dagelijks razzia's en extra controles voor de gedwongen tewerkstelling.

In 1943 kwam het trekverbod. Daarop werd o.a. woonwagenkamp Emmen ook een verzamelkamp. Van oorsprong eigenlijk een Nederlands plan uit 1938. Ook werden soms zomaar woonwagen(s) gevorderd. De families vingden elkaar op.

De kleinkinderen van Job, onder wie Zwarte Hendrik, waren vooral bang om door burgers verraden te worden. Zij moesten onderduiken maar hadden beperkte mogelijkheden. Daarom sliepen ze 's nachts in de kou in de bossen, sloten, paardenstal of zelfs mesthopen.

Warner ten Kate

Hij was niet alleen hoofdredacteur, maar ook uitgever en drukker van de *Emmer Courant*.

Hij bezocht voorafgaand aan de storm, persoonlijk het woonwagenkamp in Emmen, in die periode Lombok. In de *Emmer Courant* liet hij zich ook wel "speciale reporter" noemen.

Daar stapte hij de woonwagen van Frits Hendriks binnen. En ook later sprak hij met de woonwagenbewoners over de schade, de angst en hun positie in de samenleving. Hij zou de krant meer dan 50 jaar leiden. Op 8 februari 1970 overleed hij in Emmen, 93 jaar oud.

1944 Razzia: Sie sind dort in Utrecht verrückt!

In mei werden 279 woonwagenbewoners opgepakt bij de landelijke zigeunerrazzia naar Westerbork. Het zijn de gemeenten Zutphen, en Utrecht die het telegram moedwillig verkeerd interpreteren. Het grote deel keert terug en dit hebben ze notabene aan kampcommandant Gemmeke te danken: "*Sie sind dort in Utrecht verrückt. Sie sollten sofort nach Hause gehen*". Ze moesten 3 dagen in Westerbork wachten. En ze zagen de zigeuners vertrekken — en wisten: die komen niet meer terug. "Zijn wij de volgende?" vragen velen zich af.

1946 woonwagenkamp Emmen

1945 Hoe de scharenslijper uit het veen verdween

De oorlog was voorbij. Nederland vierde de bevrijding en begon aan de wederopbouw. Maar voor reizende families betekende 1945 geen terugkeer naar het oude vertrouwde bestaan — eerder het begin van een stille verschuiving.

De beroepen als scharenslijper, lompen- en stoelenmatter waren er nog wel, maar zouden langzaam verdwijnen. Hergebruik raakt uit de mode, er zal een weggooi economie ontstaan. Waar hun familie ooit hartelijk werd onthaald en diep in het veen als familie werd gezien, bestond dat warme welkom niet meer.

Het beleid van gemeenten: samenwerken om uit te sluiten. Uit het archief in Overijssel zie ik een brief van de woonwagenkring Ommen (Denekamp, Delden Giethoorn, Markelo, Steenwijkerwold, Rijssen, Ommen) aan de provincie Overijssel waarin wordt gepleit voor een trekverbod. De terminologie laat zien hoe bestuurlijke taal bijdroeg aan stigmatisering.

Ik lees: *“We worden dan verlost van een stel nietsnutten, parasieten, bedelaars, dieven en zwarte handelaren.”*

1947: vooraf aan de storm

Ook na de oorlog bleef de kwetsbaarheid van het kamp zichtbaar, zoals blijkt uit gebeurtenissen in 1947. In maart 1947 raast er een storm over het kamp. Het is dan de woonwagen van de familie Hendriks die wordt opgelicht en grote schade heeft. En dit laag gelegen woonwagenkamp liep onder water tot bijna een halve meter. De brandweer was uren bezig het water af te voeren. Maar het is

niet enkel de kwetsbaarheid vanwege de ligging. .

Ome Frits Hendriks sprak zich in de Emmer Courant op 30 januari 1948. Hij ervoer grote zorgen over de opgroeiende jeugd en hun woonwagenkamp dat verpauperde. Hij geeft aan meestal veroorzaakt door mensen die weer verder trekken. De vaste bewoners ergerden zich hieraan. Daarom vindt hij dat er meer toezicht moet komen.

Dit werd opgeschreven door een journalist die zich *speciale reporter* liet noemen. Hij was bij Ome Frits en moeder Marie de woonwagen binnengestapt. Marie vulde Frits steeds aan. In essentie: ‘We zijn niet allemaal brave Hendriken, maar we hebben er last van dat we allemaal over een kam worden geschoren’. Blijkbaar was er voor Marie & Frits toch anders geworden hoe tegen hen werd aangekeken. Ook vertelt de oude baas over de mooie gebeurtenissen van vroeger. Hierop tintelen zijn ogen.

De clan: Hendriks – Roose – Bouws

Bij nader onderzoek is het meest waarschijnlijk dat Hoofdredacteur en uitgever Warner ten Kate gesproken heeft met scharenslijper Fredrikus Hendriks, scharenslijper geboren in Noordbarge en Maria Bouws. Zijn vader Johannes is ook scharenslijper, op zijn minst al 4 generaties, en gaat naar overgrootmoeder Hendrina Freeks, de Wolters-lijn. Zijn moeder heet Anna Aleida Roose. Haar vader heet Johan August Roose, ook scharenslijper, geboren in Oldenburg en met moeder Willemina Hendriks krijgt hij 4 kinderen. Anna werd geboren in Borne, ouders ‘wonende in Emmen’. Kortom: de familie was verbonden met deze regio en zeer betrokken t.o.v. wel en wee van het woonwagenkamp.

De storm van '48: angst en verslagenheid

En dan op 21 juli 1948 rond 14:00 uur werd het woonwagenkamp letterlijk weggeblazen. Dit ging gepaard met slagregens en onweer. Maar als de wagen van zoon Hendrik aan het rollen gaat kan Job het niet langer aanzien: hij springt ervoor! Door een kuil in de weg, werd het net op tijd geremd. Maar de woonwagens werden opgelicht, soms 40 meter verder tegen de grond gesmakt. Zelfs een vrachtwagen met paard vloog samen over de kop. Levend teruggevonden! Het was weer de paardenstal waar zij konden schuilen en bidden dat zij gespaard bleven.

Als de verslaggever een paar uur later polshoogte komt nemen, ziet hij enorme chaos. Maar bovenal de grote angst en verslagenheid in de ogen van de mensen. En daar sprak hij, nu met ome Job.

“HIER MOET GEHOLPEN WORDEN”

Dit kopt de Emmer Courant een dag later. Per direct werd een inzamelingsactie gestart. Want de schade was enorm en werd op 5000 gulden geschat.

Daarnaast kwamen zij met een duidelijk statement: “Zeg nu niet, het zijn maar Lombokkers”, “Het betreft hier inwoners van onze eigen plaats” en “Men zegge niet: het zijn maar woonwagenbewoners...”. En laat de actie langer duren.

Door zijn woorden beseft ik hoe gemeentelijk beleid de afstand tot de samenleving enorm had vergroot. De reporter deed een dringend beroep om niet te discrimineren. Sterker nog: wij, als Emmer regio, gaan niet wegstappen. En wie geen geld had, kon geven met goederen.

Job kreeg nadien bezoek van deze reporter. En deze ziet met eigen ogen “een gezellig interieur in de woonwagen met dankbare en blijde gezichten”. Job dankte iedereen. Later op de redactie kwamen weer familieleden extra bedanken. De reporter beloofde hun dankwoorden op te schrijven.

Slot

Een expliciete naam van deze speciale reporter heb ik niet kunnen achterhalen. Maar het is aannemelijk dat dit de hoofdredacteur Warner ten Kate was. Ook gezien de openingsgift “W. ten Cate 50 gulden” en hij zich de ‘speciale reporter’ liet noemen. Er werd ruim 800 gulden opgehaald, daarnaast bijgesprongen met arbeid en spullen.

Job overleed een jaar later op 13 september 1949, 74 jaar oud. Het lijkt erop dat Johanna Hindriks vanaf 1951 in een huis ging wonen. Een jaar voor haar overlijden (1963) keert zij terug naar de woonwagen in Emmen. Zij werd 80 jaar.

Wat in 1948 nog ‘Lombok’ werd genoemd, is inmiddels erkend als immaterieel erfgoed. Het woonwagenkamp heet inmiddels de Ark, ook een eerbetoon aan Pater van der Ark.

Beantwoording onderzoeksvragen

De centrale vraag in dit onderzoek luidde:
Hoe werkte overheidsbeleid ten aanzien van woonwagenbewoners door binnen één familie over meerdere generaties?

1. Hoe werkte overheidsbeleid ten aanzien van woonwagenbewoners door binnen één familie over meerdere generaties?

Het overheidsbeleid ten aanzien van woonwagenbewoners was niet neutraal of uitsluitend sociaal van aard, maar werd in belangrijke mate gestuurd door angst: angst voor kosten van armenzorg, voor rondtrekkende groepen en voor verlies van controle. Deze angst werkte in Emmen concreet door in uitsluiting en beperkte toegang tot ondersteuning.

Uit de onderzochte bronnen blijkt dat Job Wolters tot aan zijn huwelijk niet geïsoleerd leefde van de burgerlijke omgeving. Getuigen in trouwakten, wijzen op een wederzijdse relatie. In regio's waar armoede en woningnood breder voorkwamen, lijkt de afstand tussen reizende en gevestigde bewoners minder scherp.

Tegelijkertijd bleef de familie vasthouden aan een ambulante bestaanswijze. Door rond te trekken tussen verschillende regio's wisten zij werk te vinden en economisch actief te blijven. Mobiliteit was daarmee een overlevingsstrategie — die echter door het beleid steeds verder werd ingeperkt. Als beroep lees ik in de akten van Job soms ook stoelenmatter terug.

Een duidelijke breuk tekent zich af na de invoering van de Woonwagenwet van 1918. Vanaf dat moment verschuift beleid van regulering naar ontmoediging en concentratie. Het woonwagenkamp krijgt de (scheld)naam Lombok.

In de jaren '30 kwam dit spanningsveld in Emmen scherp naar voren.

Woonwagenbewoners raakten in conflict met de gemeente toen de woonwagenarmoede hoog opliep. Zij gaven aan dat zij, ondanks hun armoede, niet in aanmerking kwamen voor crisissteun of werkverschaffing.

Tegelijkertijd kampte Drenthe met grote woningnood. In Emmen leidde dit zelfs tot alternatieve woonvormen, zoals mensen die op boten gingen wonen. Het aantal mobiele en geïmproviseerde woonoplossingen nam toe en 'explodeerde' zichtbaar in het straatbeeld.

Tijdens de oorlog intensificeert deze druk: verzamelkampen, mee met de zigeunerrazzia, woonwagens worden afgepakt. Er is grote angst voor de burgerbevolking om verraden te worden.

De kwetsbaarheid van het woonwagenkamp in Emmen werd pijnlijk zichtbaar tijdens de windhoos van 21 juli 1948, die het kamp zwaar trof. In de berichtgeving die daarop volgde, riep hoofdredacteur Warner ten Kate van de *Emmer Courant* op: *“Hier moet geholpen worden.”*

De vraag is echter of deze oproep *“Hier moet geholpen worden.”* uitsluitend betrekking had op de directe schade van de storm. We kunnen het hem niet meer vragen, maar uit zijn eerdere verslaggeving blijkt al een duidelijke betrokkenheid bij het woonwagenkamp en zijn bewoners. Hij bezocht het kamp, sprak met bewoners en gaf hun zorgen een stem in de krant.

-
2. Wat was hun cultuur en kan ik de familie genealogisch verbinden met geschreven bronnen zoals *Tiesing*, *Dijkstra* en de *Emmer Courant*?

De beschrijvingen van Harm Tiesing sluiten opvallend nauw aan bij de leefwereld van deze familie. De Wolters-familie bevond zich als het ware op de eerste rij van zijn observaties. Namen, plaatsen en jaartallen van de familieleden overlappen. Krantenartikelen uit de *Emmer Courant* en familiegetuigenissen bevestigen deze continuïteit. Ook latere publicaties, zoals *De Ark*, tonen aan dat het de nazaten van Job betreft.

Daarmee fungeert Tiesing niet alleen als externe bron, maar als een soort 'streekhistoricus van hun eigen wereld'. Zijn werk bevestigt het bestaan, de structuur en de waarde van de scharenslijpcultuur waarin deze familie functioneerde.

De slijperscultuur van de familie Wolters-Hendriksen was geen losse beroepsactiviteit, maar een samenhangende levensvorm, gedragen door familiebanden en sociale netwerken tot diep in de moerassen van Drenthe en Groningen. Daarmee wisten zij zich lange tijd staande te houden.

Nawoord

Bij het kiezen van de titel heb ik lang gearzeld.

“Zeg nu niet: het zijn maar Lombokkers” is een historische uitspraak, letterlijk opgetekend in 1948 — en een spiegel van hoe er gesproken werd. Tegelijkertijd besef ik dat woorden als *Lombokkers* voor nazaten pijnlijk kunnen zijn.

Voor mijn onderzoek waren bronnen als Harm Tiesing, Gerben Dijkstra en Warner ten Kate parels. De laatste die aan hoor en wederhoor deed, en hiervoor zelfs de woonwagen van Frits Hendriks instapt.

Tijdens het onderzoek moest ik ook aan mijn moeder denken. Zij was analfabeet. Wanneer zij een kruisje zette als handtekening, deed zij dat met volle overtuiging. Ik zie nog de ontgoocheling bij die ander, met zijn pen en papier. Zij wilde geen naam registreren, geen bemoeienis. Als wij daar als kinderen iets van zeiden, werd ze boos. In haar woorden: “Dit is onze cultuur.”

Vandaag kijk ik daar met andere ogen naar. Wat zij cultuur noemde, draagt sporen van wantrouwen, van ervaringen met controle en registratie. Misschien ook van trauma dat zich heeft vermomd als traditie.

Mijn ouders, geboren in 1935 en 1938, waren kinderen in een periode waarin beleidsmatig en maatschappelijk de afwijzing het zwaarst lag. Dit hebben ze ervaren, gevoeld en vertelt. Uit eerste hand ken ik de verhalen. Die afstand die ooit werd gecreëerd, werkt in herinneringen nog altijd door.

De woonwagenwet, bedoeld voor “ons soort mensen”, werd op 1 april 1999 afgeschaft.

Over de schrijver

De schrijver is geboren in een familie waarin aan beide zijden drie tot zes generaties een reizend bestaan leidden. Rond haar geboorte stopten haar ouders met reizen, mede als gevolg van het geldende trekverbod. Het reizend verleden was in het gezin voortdurend aanwezig.

Bezoeken aan woonwagenkampen in de jaren zeventig maakten diepe indruk: getto-achtige terreinen, vaak afgesloten met een slagboom, met een eigen school, een eigen café, soms zelfs een eigen winkel. Een wereld op zichzelf.

Rond 2000, mede door de opkomst van digitale stamboomarchieven en haar opleiding sociaal werk, begon zij systematisch onderzoek te doen naar deze familiegeschiedenis.

Eerdere onderzoeken

- 2005 – *“Want weet je, woonwagenbewoners zijn net als mensen.”*
- 2023 – Lammert Bakker *“De stoelenmatter uit Drenthe”*
- 2024 – Engelbertha Bartels *“Schele Engel – als het leven een zwerftocht wordt.”*